

LA RECUPERACIÓ I DIVULGACIÓ DEL PATRIMONI DE LA GUERRA CIVIL A CATALUNYA: EL CENTRE D'INSTRUCCIÓ DE L'EXÈRCIT POPULAR A PUJALT (ANOIA, BARCELONA)

*Andreu Besolí i Martín. Historiador
Departament de Didàctica de les Ciències Socials
Universitat de Barcelona*

*Maniobres de reclutes al camp d'instrucció de Termes (Lleida) (1937-39).
(Arxiu Nacional de Catalunya. Fons Brangulí. Guerra Civil).*

Resumen

En las sociedades del siglo XXI, el patrimonio histórico está llamado a desempeñar un importante papel como elemento de comprensión del propio pasado e identidad social, cohesión ideológica y motor económico. En Cataluña y en España contamos con un patrimonio, el de la Guerra Civil, rodeado de un estigma maldito y, en consecuencia, descuidado por la Administración. La recuperación y divulgación de este legado patrimonial se presenta como uno de los principales retos de los próximos años desde una doble perspectiva: evitar su pérdida irremediable y hacer del tema de la Guerra Civil un campo de estudio y de debate abierto a toda la sociedad, sin tabús ni falsos mitos. En el artículo se analiza el caso del campo de instrucción militar republicano de Pujalt (Anoia, Barcelona) para reflexionar sobre la importancia de estos aspectos.

Palabras clave: Patrimonio histórico, Didáctica del patrimonio, Arqueología de la Guerra Civil, Refugios antiaéreos, Cataluña.

Abstract

In the XX1st century societies, historical heritage is going to play a crucial role as a motive of understanding the own past and social identity, ideological cohesion and economic motor. In Catalonia and also Spain there is a sort of heritage belonging to the Spanish Civil War which is marked with a damned stigma and —for this reason— ordinarily neglectec by the Administration. The recovery and spread of this patrimony is one of the main challenges in the next years in a double sense: avoiding its irremediable loss and also doing the Spanish Civil War theme an open field for study and social debate, without taboos nor false myths. This article analyses the case of the Republican drilling ground at Pujalt (Anoia, Barcelona) to think about the importance of these aspects.

Keywords: *Historical heritage, Didactics of the patrimony, Spanish Civil War Archaeology, Anti-Aircraft shelters, Catalonia.*

Memòria històrica, patrimoni arqueològic i cultura de la pau

La Guerra Civil espanyola ha estat, sens dubte, l'esdeveniment que ha marcat la història de Catalunya i d'Espanya del segle XX. Els historiadors que han assumit el compromís d'estudiar aquest fet cabdal de la nostra història s'han concentrat, principalment, en l'anàlisi de les seves causes i conseqüències. Aquesta aproximació s'ha fet des de múltiples vessants (història política, història militar, història econòmica, història de la cultura, etcètera) i metodologies (història oral, estudis quantitius, història narrativa, etcètera). De mica en mica, els fets històrics de la Guerra Civil s'assimilen i això provoca dues actituds emocionals en la societat actual: l'oblit —intencionat o no— i la persistència de la memòria. Hi ha, però, una altra postura: el desconeixement, un fet força habitual en les generacions nascudes en l'Espanya democràtica. Aquesta circumstància no resulta estranya bo i tenint en compte que el tema de la Guerra Civil sovint s'ha silenciats o eludit fora dels àmbits historiogràfics —i, especialment, en l'esfera política—, fins al punt de què no ha estat fins a l'any 2001 quan la societat espanyola ha pogut veure al Congrés dels Diputats una condemna oficial de l'aixecament militar del 17-18 de juliol de 1936.¹

Les raons del present només es poden comprendre des del coneixement del passat —en tota la seva magnitud, sense restriccions ni oblits ni

censures. És en aquest sentit que la recuperació, estudi, conservació i difusió dels espais patrimonials lligats a la Guerra Civil hauria de jugar un paper clau tant en l'educació formal com en la no formal del nostre país. Això s'ha de traduir, en primer lloc, en l'anàlisi crítica d'uns fets històrics cabdals en la història contemporània de Catalunya, Espanya i Europa i, en segon lloc, en l'educació de valors per construir una societat crítica, tolerant i compromesa amb una cultura de la pau.

A altres països europeus, com França, Bèlgica, Alemanya o Anglaterra, l'estudi del passat recent s'ha abordat amb un esperit crític i, fins i tot, s'han endegat iniciatives de musealització del patrimoni lligat a la Primera i Segona Guerra Mundial incorporant-lo a l'oferta turística cultural. En canvi, a Espanya, en general, i a Catalunya, en concret, aquesta és una tasca pendent i, sobretot, urgent, ja que aquest valuós llegat patrimonial s'està perdent lenta-

1. Una de les paradoxes més curioses dels darrers anys de la història d'aquest país és comprovar com en la multitudinària manifestació del 27 de febrer de 1981 que va condemnar l'intent de cop d'estat del Tinent Coronel Antonio Tejero, s'hi va sumar la immensa majoria de la classe política sota el lema "Por la libertad, la democracia y la Constitución". Que aquesta mateixa classe política hagi trigat 20 anys des d'aquella data en condemnar el cop d'estat de Mola, Sanjurjo, Queipo de Llano i Franco, que van atemptar contra els mateixos valors propugnats en la pancarta de la manifestació de 1981, és un fet prou simptomàtic de com la Transició democràtica va girar l'esquena a la història, la història incòmoda.

ment però inexorable. Els factors que provoquen aquesta pèrdua són diversos: la lògica degradació provocada pel pas del temps, les inèrcies de transformació urbanística² i una de les amenaces més preocupant: les activitats d'espoli propiciades per col·leccionistes i aficionats a la Guerra Civil que pertinen les zones implicades en el conflicte tot destruint potencials jaciments arqueològics.

La trista realitat és que a l'Espanya del segle XXI no existeix encara una línia d'actuació patrimonial concreta i sistematitzada per recuperar i divulgar aquestes restes deixades per la guerra del 36. En aquest sentit, la Llei 16/1985 de 25 de juny del Patrimoni Històric Espanyol no defineix de forma explícita si el patrimoni de la Guerra Civil s'ha de protegir o no i, en tot cas, estableix com a criteri definitori de llegat arqueològicopatrimonial una antiguitat superior a la cronologia de la guerra de 1936-39. Tampoc queda clar en el Decret 78/2002 de 5 de març del Reglament de Protecció del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic promulgat per la Generalitat de Catalunya si les restes de la Guerra Civil s'han de beneficiar de protecció legislativa. En ambdós textos la conceptualització de patrimoni arqueològic queda supeditada a l'ús de la metodologia arqueològica en el seu estudi, no a la seva potencial entitat històrica. Nosaltres som del parer de què l'important del bé patrimonial no és la seva antiguitat o valor material sinó la seva contribució al coneixement històric i social. En aquest sentit, l'Arqueologia, com a disciplina, no hauria de definir-se per adscripcions cronològiques sinó per una metodologia concreta: l'estudi de les restes materials —orgàniques i inorgàniques— del passat, del seu context arqueològic i, sobretot, de la seva relació amb el món dels vius.

La recuperació i divulgació científica del llegat patrimonial que ens ha deixat la Guerra Civil planteja una premissa molt important: s'ha de valorar si el passat que evoca resulta incòmode per algú o, fins i tot, si provoca vergonya pel seu testimoniatge no d'un enfrontament civil sinó de quelcom més dramàtic: una "guerra incivil", com digué Unamuno. Com totes les guerres.

La recuperació del patrimoni de la Guerra Civil a Catalunya: un desafiament de futur

Podem considerar com a patrimoni de la Guerra Civil totes aquelles restes materials relacionades amb aquest episodi històric, tant béns mobles com immobles, militars com civils, republicans com del bàndol franquista. No només és patrimoni allò que dignifica a uns o menysprea a uns altres. No només són patrimoni els monuments —commemoratiu o expiatori—, panteons, cenotafis i plaques erigits pel bàndol vencedor. La finalitat del patrimoni no és l'exaltació o la criminalització d'uns fets i uns personatges concrets, com es desprèn del fons patrimonial del Museu Militar de l'Exèrcit Espanyol, ubicat a l'Alcàsser de Toledo, exponent d'una visió parcial, tendenciosa i maniquea de la Guerra Civil. Un altre exemple paradigmàtic el representa el Valle de los Caídos, panteó del general Franco i del falangista Primo de Rivera, en les proximitats de Madrid i símbol extemporani de la cosmovisió i de la megalomania franquista. El patrimoni de la Guerra Civil és molt més ampli. Lluny dels circuits turístics romanen molts espais que presenten un alt potencial historicoarqueològic com ara camps de batalla, línies de trinxeres, fortificacions, refugis, presons, habitatges i altres espais civils adaptats a les necessitats de la guerra, polvorins, amagatalls, etcètera, que conformen un ampli espectre patrimonial poc o gens conegut. Arreu d'Espanya i de Catalunya hi ha nombrosos emplaçaments d'aquestes característiques. Alguns només són coneguts pels seus veïns, altres són més notoris, com és el cas de les viles de Belchite (Saragossa) o Corbera d'Ebre (Tarragona), ambdues despoblades com a conseqüència dels estralls de la guerra.³

2. Un exemple molt significatiu el representen els nombrosos refugis antiaeris de la Guerra Civil que afluïren força sovint a la ciutat de Barcelona amb motiu de les obres urbanístiques (Plaça del Sol, Plaça de la Revolució, Plaça del Diamant, Plaça de Joanic, etcètera). Cf. PUJADÓ, J (1998): *Oblits de reraguarda: els refugis antiaeris a Barcelona, 1936-1939*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

3. Eladi Romero ha publicat un llibre fruit d'una lloable tasca de documentació i d'un exhaustiu treball de camp on repassa els principals itineraris relacionats amb la Guerra Civil a tota Espanya, en els quals s'hi pot admirar un

Però, malauradament, aquest conjunt patrimonial es troba en la majoria de casos en un estat fragmentari i d'abandonament, fet que fa urgent no només la seva categorització com a objecte d'estudi sinó també la seva protecció i, en molts casos, restauració.

El conjunt patrimonial més ric de la Guerra Civil a Catalunya és el que s'articula entorn el front de l'Ebre. La Batalla de l'Ebre (juliol-novembre de 1938) va ser l'episodi més important del conflicte que es va desenvolupar en terres catalanes i la seva petja es pot resseguir actualment al llarg d'una àrea de prop de 300 Km² en la qual s'hi troben línies de trinxeres, estructures defensives, nius de metralladores, refugis, fosses, fites commemoratives, etcètera. Però, hi ha altres indrets que també concentren un potencial patrimonial notable relacionat amb la Guerra Civil. Un d'ells és el front del Segre i del Noguera Pallaresa, escenari de violents combats en l'ofensiva franquista contra Catalunya el 1938. També tingueren un gran protagonisme durant la guerra els antics aeròdroms de la comarca del Penedès, que en alguns casos encara conserven restes de refugis i d'instal·lacions annexes.⁴ A les platges i penya-segats també s'hi troben restes de fortificacions costaneres i a nombrosos nuclis urbans han anat apareixent amb el decurs dels anys una ingent quantitat de refugis antiaeris de reraguarda (entre altres, Tarragona, Reus, Manresa i, sobretot, Barcelona, on el cens de l'Ajuntament republicà recull una xifra propera als 1400).⁵

El patrimoni lligat a la Guerra Civil existent a Catalunya és ric i variat. Malgrat aquest fet, si les iniciatives d'intervenció i de recuperació programades són escasses, més encara ho són les propostes de divulgació d'aquest llegat patrimonial. A Gandesa existeix des del 1998 un Centre d'Estudis de la Batalla de l'Ebre (CEBE) conformat per un bon nombre d'aficionats i estudiosos de la Guerra Civil i la Batalla de l'Ebre que recull, amb escassos recursos museogràfics, una petita mostra de material arqueològic i bèl·lic. Aquest centre, però, no s'empara en cap institució científica que vetlli per la correcta difusió de la història d'aquest capítol de la guerra. Per la seva banda, Barcelona —la primera ciutat de reraguarda en la història contemporània que

va patir bombardeigs sistemàtics sobre la població civil—⁶, va demostrar una capacitat de resposta passiva notable convertint-se al seu torn en un dels primers nuclis urbans que va organitzar la construcció i gestió civil de refugis antiaeris. Malauradament, en l'actualitat no sembla pas que aquesta proesa sigui motiu de reconeixement. En els darrers temps han estat nombrosos els refugis que han anat apareixent a diferents barris de la ciutat i que han estat destruïts per a construir aparcaments i altres equipaments. En una ciutat moderna i de gran projecció turística que presumeix de circuits culturals i museus de gran interès només existeix un refugi de la Guerra Civil habilitat per a la seva visita (el refugi 307, ubicat al barri del Poble Sec), vinculat al Museu d'Història de la Ciutat i del qual tan sols es pot visitar un tram d'uns 30 metres (del total de 200 de què consta), en grups reduïts i prèvia reserva en uns dies concrets.⁷ A Barcelona mateix també es pot visitar el Museu Militar del Castell de Montjuïc que exposa, en un marc museogràfic força obsolet, material bèl·lic de la Guerra Civil a partir del qual es basen un discurs d'èpica castrense decididament desfasat i tendencios. Diverses entitats reclamen des de fa temps una reforma d'aquest espai i un plantejament historicomuseogràfic modern i rigorós.

A banda dels casos esmentats, a Catalunya resten molts altres paratges que després de seixanta-cinc anys d'oblit encara conserven vestigis amb prou entitat com per servir de punt de partida per la recuperació de la memòria històrica i, amb l'impuls d'una política cultural i patrimonial compromeses, vertebrar un discurs crític i comprensiu sobre els fets que han marcat

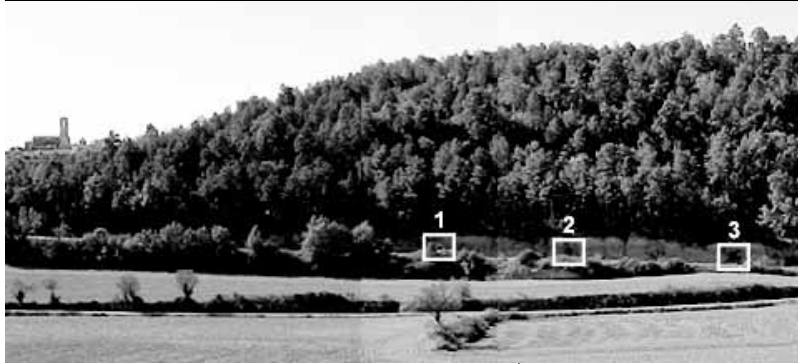
patrimoni ric i sovint desconegut. ROMERO, E. (2001): *Itinerarios de la guerra civil española. Guía del viajero curioso*, Barcelona: Laertes.

4. Cf. ÍÑIGUEZ, D. (2002): *El 'Vesper de la Gloriosa': els camps d'aviació republicans al Penedès durant la Guerra Civil*, Barcelona: Llibres de Matrícula.

5. Cf. PUJADÓ, J. (1998): *Op. cit.*

6. Cf. VILLARROYA, J. (1999): *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

7. Cf. VILLARROYA, J.; PUJADÓ, J. i POWLES, V. (2002): *El refugi 307. La guerra civil i el Poble Sec, 1936-1939*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

Fotografia 1. Accessos a les tres galeries (numerades 1, 2 i 3) situats en el talús del bosc a peu de la carretera B-102. Entre la vegetació del bosc s'hi poden trobar encara restes dels barracons.

la nostra història recent. Tal és el cas del camp d'instrucció de l'Exèrcit Popular que es va establir al municipi de Pujalt (Anoia, Barcelona) poques setmanes abans de l'esclat de la Batalla de l'Ebre. D'aquest complex es conserven dos refugis antiaeris i un polvorí excavats al talús del bosc, restes de fonaments de barraques entre la vegetació i els antics safareigs i conduccions d'aigua que proveïen el centre d'instrucció militar.

El camp d'instrucció de l'Exèrcit Popular a Pujalt: interpretació preliminar de les restes arqueològiques

El Departament de Didàctica de les Ciències Socials de la Universitat de Barcelona ja fa temps que treballa en la recuperació i musealització del patrimoni de la Guerra Civil lligat a la Batalla de l'Ebre. En el marc d'aquest departament, membres del Taller de Projectes, Patrimoni i Museologia van realitzar un treball de camp durant els mesos de setembre i octubre de 2001 per valorar les potencialitats d'intervenció, recuperació i musealització de les restes arqueològiques del camp d'instrucció de l'Exèrcit Popular que s'instal·là el 1938 en el municipi de Pujalt (Anoia, Barcelona). Fruit d'aquest treball de camp i de la

recerca documental associada al mateix són les valoracions que s'exposen tot seguit.

A mitjan del mes de març de 1938 es van iniciar en el terme municipal de Pujalt els treballs de construcció de la Base d'Instrucció Militar del XVIII Cos de l'Exèrcit Popular de

la República. L'estratègica situació de Pujalt en relació amb el front va fer que el comandament republicà escollís el terme municipal d'aquesta població. En aquest campament van ser construïts, entre altres, molts dels joves de la cèlebre "Quinta del Biberó" que van participar en la Batalla de l'Ebre.

Segons les fonts documentals i els testimonis orals, en uns antics camps de conreu situats al nord del poble es van construir pistes d'entrenament i s'hi instal·laren tendes de campanya pels reclutes. En el bosc que vorejava aquests camps, en una zona coneguda com La Muntada, es van erigir amagats entre la vegetació i els arbres diversos barracons de fusta. D'altra banda, en el talús del bosc a la vora de l'actual carretera B-102, es van excavar tres túnels que discorrien sota els barracons (fotografia 1). Dues d'aquestes galeries (números 2 i 3 de la fotografia 1) estan comunicades entre sí mentre que la tercera (número 1) es troba aïllada. Aquesta circumstància i el fet que presenti l'entrada reforçada amb un marc de pedra ens va fer pensar en un primer moment que es podria tractar d'un polvorí que, presumiblement, estaria protegit amb un forrellat (fotografia 2). Posteriorment, aquesta hipòtesi fou verificada per testimonis orals del poble que recorden que, efectivament, es tractava d'un polvorí tancat i custodiat per soldats de forma permanent. Les boques d'accés dels altres dos túnels no presenten aquesta peculiaritat, la qual cosa fa pensar que no devien estar tancades i, en tot cas, podrien haver estat protegides de la metralla per

sacs terrers apilonats al davant a mode de parament en forma de colze o de barrera.

Aquestes tres galeries i les restes dels basaments de pedra dels barracons del bosc és tot el que es conserva en l'actualitat de l'antic camp d'instrucció. És difícil determinar el nombre precís de barracons que hi havia al bosc a partir de les estructures que queden. Segons diverses fonts orals, el nombre de barraques oscil·la entre dos i un nombre indefinit superior a dos. Aquests mateixos testimonis orals expliquen que hi havia de dos tipus: rectangulars i circulars. La seva disposició era irregular, tot aprofitant les característiques del terreny per camuflar-se dels avions. Les parets i les teulades a doble vessant dels barracons de planta rectangular estaven construïdes amb fusta procedent principalment dels mateixos arbres talats del bosc, mentre que les esclertes es recobrien amb fang.

Un dels barracons era més llarg i ample que la resta i en ell se celebraven actes de caire lúdic. Les estructures circulars s'aixecaven sobre un sòcol de pedra i tenien la teulada en forma de con. En la part alta de la muntanya, en el camp de conreu que actualment s'estén sobre el bosc, s'instal·laren les cuines.

Fotografia 2. Entrada del polvorí.

Al mateix bosc s'aprecien encara diverses fosses excavades que podrien haver fet la funció d'amagatalls o de latrines, hipòtesi encara no contrastada. Unes escales de pedra, les restes de les quals són encara visibles sobre el talús de la carretera, permetien salvar el desnivell i comunicar les instal·lacions del bosc amb els refugis, el camp d'instrucció i el complex esportiu. Aquest complex comptava amb un circuit d'entrenament militar format per trinxeres, fustes d'equilibri i una torre d'escalada, una pista d'atletisme i, fins i tot, un camp de futbol. Les instal·lacions es van construir en els terrenys comunals ubicats entre el camí ral i la Plana del Comú, per bé que també es van requisar terres privades com la Planeta de la Mare de Déu. Tot presidint l'explanada s'hi instal·là una tribuna-escenari de fusta procedent dels Banys Orientals de Barcelona. El camp militar no estava envoltat per tanques o altres barreres; només hi havia dos controls militars: un a la cruïlla de la carretera de Calaf i el desviament de Pujalt, i l'altre en el segon revolt de la carretera que duia a Pujalt.

Pel que fa a l'antic emplaçament de les pistes d'instrucció i tendes de campanya de la tropa, en l'actualitat hi tornen a haver camps de conreu. Les tendes eren desmuntables, fet pel qual no han deixat cap vestigi material. Però, sí que es conserven, a uns 50 metres dels antics camps d'entrenament, la font i el safareig que es van construir per abastar d'aigua el complex (fotografia 3). Aquesta aigua provenia de la font de Tusquella i de diversos dipòsits i safareigs dels voltants.

Resseguir la vida del camp d'instrucció al mateix poble de Pujalt és molt complicat perquè els seus habitants van refer les seves vides un cop el camp d'instrucció fou abandonat a començaments de 1939. No obstant, sabem per la documentació i les fonts orals que al mateix poble també s'hi instal·laren diverses dependències del campament. Així, per exemple, els oficials encarregats de la instrucció militar van ser allotjats en cases particulars on conviueren amb les famílies del poble mentre que la Comandància es va instal·lar a una casa ubicada entre l'actual Casa de la Vila i la plaça de l'Arbre. No en queden vestigis d'aquest fet.

Fotografia 3. Safareig del camp d'instrucció.

Arqueologia de la Guerra Civil o excavar la història incòmoda/vergonyosa

La possibilitat de trobar més estructures i restes arqueològiques relacionades amb els barracons del bosc queda subjecta a la realització d'una prospecció visual més exhaustiva —que inclogui el desbrossat de la vegetació baixa del bosc— i, en tot cas, una intervenció arqueològica sistemàtica en determinats punts de la zona prospectada. Donades les característiques pròpies de l'indret, i tot i que la zona no va ser escenari bèl·lic, caldria prendre mesures de precaució per minimitzar riscos com ara l'existència de granades, bombes de mà o similars soterrades sense explotar. El sentit comú aconsella el recurs de detectors de metalls, sobretot si es duu a terme el desbrossat del bosc.

Pel que fa a l'antic emplaçament de les pistes d'instrucció i tendes de campanya de la tropa, en l'actualitat hi tornen a haver camps de conreu, fet que fa pensar que és difícil trobar restes d'entitat en superfície o en el paquet sedimentari superior. De tota manera, la remoció de les terres pel cultiu pot facilitar l'eventual aflorament de restes

arqueològiques. En el cas de Pujalt, es tractaria d'estrils quotidians de la vida del campament i d'elements d'armament lleuger —beines, cartutxos, projectils, etcètera— que constitueixen el conjunt arqueològic típic d'aquesta mena de jaciments.⁸

La Batalla de l'Ebre va ser un dels capítols més importants de la Guerra Civil. A l'ofensiva de l'Ebre, la República va intentar un cop d'efecte en un moment en què es començava a fer palesa la superioritat tàctica i militar del bàndol franquista, recolzat pel potencial bèl·lic del nazisme i del feixisme. En aquest context, el

camp d'instrucció de Pujalt assolí un gran protagonisme per la seva funció i la seva ubicació estratègica en la immediata rereguarda del front. Les fonts documentals parlen de què el camp va arribar a albergar fins a 5000 reclutes. El complex va ser abandonat el 12 de gener de 1939, coincidint amb l'inici de la desfeta del bàndol republicà. Des d'aleshores, les restes del campament, com tantes altres arreu dels diferents escenaris bèl·lics de la Guerra Civil, han anat desapareixent amb el temps.

Una intervenció patrimonial de recuperació i difusió de les restes arqueològiques de Pujalt hauria de contribuir a recuperar la memòria històrica d'aquest indret —per exemple, com era la vida quotidiana en un campament de l'Exèrcit de la República— i servir de punt de partida per reflexionar sobre la importància de conèixer la pròpia història per comprendre millor el present i sobre els aspectes irracionals que comporta qualsevol guerra. Ara que acabem de començar un nou segle, els esdeveniments que tenen lloc a determinats indrets del món ens adverteixen més que mai que és molt necessari educar les noves generacions en una cultura de la pau, la

8. Cf. PÉREZ-JUEZ, A., MORÍN, J., BARROSO, R., ESCOLÀ, M. i AGUSTÍ, E. (2002): "Arqueologia de la Guerra Civil: excavaciones arqueológicas en las trincheras", *Revista de Arqueologia*, 250, pp. 22-31.

tolerància i la convivència democràtica entre les diferents cultures i societats de la denominada "era de la mundialització".

Finalment, caldria recordar que a nombroses ciutats espanyoles i catalanes, molts homes i dones es van mobilitzar entre 1936 i 1939 per salvar el patrimoni històric, artístic i cultural de les agressions provocades per la guerra, la revolució i la contrarevolució. Un fons patrimonial d'incalculable valor ens ha arribat gràcies a l'acció de moltes persones, la majoria d'elles anònimes, que en uns moments molt difícils van assumir la responsabilitat i el compromís personal de salvaguardar un patrimoni que, en la majoria dels casos, avui podem gaudir. Per tant, és un deute històric que nosaltres, des del present, no deixem caure en l'oblit els vestigis patrimonials que encara amb prou feines es conserven de l'episodi que més decisivament ha marcat els darrers seixanta-i-cinc anys de la nostra història. De ben segur, les properes generacions ens ho agrairan.

Referències bibliogràfiques

- BALLART, J. (1997): *El patrimonio histórico y arqueológico: valor y uso*, Barcelona: Ariel.
- CASTELL, E., FALCÓ, L., HERNÁNDEZ, F.X., JUNQUERAS, O., LUQUE, J.C. i SANTACANA, J. (1999): *La batalla de l'Ebre. Història, paisatge i patrimoni*, Barcelona: Pòrtic.
- FRASER, R. (1979): *Recuérdalo tu y recuérdalo a otros*, Barcelona: Crítica, 2 vols.
- ÍNIGUEZ, D. (2002): *El 'Vesper de la Gloriosa': els camps d'aviació republicans al Penedès durant la Guerra Civil*, Barcelona: Llibres de Matrícula.
- PÉREZ-JUEZ, A., MORÍN, J., BARROSO, R., ESCOLÀ, M. i AGUSTÍ, E. (2002): "Arqueología de la Guerra Civil: excavaciones arqueológicas en las trincheras", *Revista de Arqueología*, 250, pp. 22-31.
- PUJADÓ, J. (1998): *Oblits de reraguarda: els refugis antiaeris a Barcelona, 1936-1939*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- ROMERO, E. (2001): *Itinerarios de la guerra civil española. Guía del viajero curioso*, Barcelona: Laertes.
- VILLARROYA, J. (1999): *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- VILLARROYA, J., PUJADÓ, J. i POWLES, V. (2002): *El refugi 307. La guerra civil i el Poble Sec, 1936-1939*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona.